

Nodirjon U. ABDULHATOV,

*Docent of the regional center for
retraining and advanced*

training of public education workers of Fergana region.

A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: an_igp@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022-2/6

МАРҒИЛОН ТАРИХИ БИЛАН БОҒЛИК ИНОЯТНОМАЛАР

ОФИЦИАЛЬНЫЕ ИМУЩЕСТВЕННЫЕ ДОКУМЕНТЫ, СВЯЗАННЫЕ С ИСТОРИЕЙ МАРГИЛАНА

INAYATNAMAS ABOUT THE HISTORY OF MARGILAN

КИРИШ

Тарихшуносликка оид илмий, илмий-оммабоп адабиётларда ҳукмдорлар, саркардалар, йирик амалдорларнинг тарихий фаолиятлари таҳлил қилинган. Айниқса, мавжуд тарихий даврнинг барча эврилишларини ҳукмдорга боғлаб ёзилган асарлар саноксиз. Лекин ўйлаб кўрилса, ўша ҳукмдор ҳам ўз замонасининг маҳсули. Унинг бошқарув услуги замонанинг зайли, уни ўраб турган ижтимоий-тарихий муҳит, у бошида турган сиёсий кучларнинг интилишларига ҳамоҳанг бўлиши табиийдир. Ана шундай вазиятда уламоларнинг фаолияти ва улар ёзиб қолдирган асарларининг жамият тараққиётига қўшган ҳиссаси нафақат исломшунослик ва тарих, балки бошқа ижтимоий фанларнинг ҳам тадқиқ объектга айланишига зарурият борлигини кўрсатади.

Собиқ советлар даврида архив ҳужжатларидан етарли даражада фойдаланилмагани, шахсга сиғиниш таъсирининг кучайиши, дала тадқиқотларнинг олиб борилмагани натижасида Марғилон диний-маърифий ҳаётидаги ўзгаришлар тўлақонли ўрганилмаган. Мазкур тадқиқотда асосан архив материаллари ва Марғилон уламоларининг қўлёзма манбаларига эътибор қаратилди. Бу эса илмий иш холислигининг ортиши учун хизмат қилди. Илгари, у ёки бу тарихий муаммони тадқиқ этишда асосан

рус буржуа тарихчиларининг “инкилоб”га қадар яратган асарларидан фойдаланилар эди. Ҳолбуки, бу манбаларда ҳодисалар онгли равишда бузиб кўрсатилган, “самодержавия”нинг босқинчилик сиёсати оқланиб кўрсатилган, туб аҳоли камситилиб тасвирланган эди. Ҳозирги даврга келиб эса, тарихий асарларда архив материаллари, қўлёзма манбаларга кўпроқ мурожаат этилгани туфайли, тадқиқотлар бир мунча холисроқ бўлишига эришилмоқда (Н.Абдулаҳатов, 2021:35).

АСОСИЙ ҚИСМ

Марғилон шаҳрида саййидлар, хўжалар авлодлари ва тариқат пирларининг фаолият кўрсатиши бу ерда мусулмончилик анъаналарининг янада раванқ топишига катта таъсир ўтказган. Бундай табаррук хонадонлар вакилларининг Марғилонда истикомат қилишлари ҳамда уларнинг халқ орасида, хусусан, ҳукмрон табақалар ўртасида тутган мавқеи, аввало, бу ерда осойишталик барқарор бўлишига хизмат қилган. Ушбу хонадон аҳллариининг таъсир доираси шунчалик кучли эдики, ҳар қандай ҳукмдор ҳам мамлакатни идора қилишда уларнинг фикр-мулоҳазаларига таяниб иш кўришга интиланган ва ўзларининг айрича эҳтиромларини билдириш мақсадида уларга иноятномалар тақдим этган.

Марғилон тарихининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий масалаларини ўрганишда, ер-сув ва бошқа кўчмас мулклар билан боғлиқ ҳужжатлар, яъни иноятномалар ҳам катта ўрин тутди. Марғилон иноятномалари тарихий манба сифатида атоқли олим Р.Набиев илмий тадқиқотларида қисман ёритилган (Р.Набиев, 2010). 2007–2020 йиллар давомида олиб борилган изланишлар давомида Марғилон шаҳри билан боғлиқ 50 дан ортиқ иноятномалар тадқиқ этилди.

Ушбу ёрликлар нафақат Марғилон, балки XIX–XX аср бошларидаги Туркистон халқларининг ижтимоий турмушини ўрганиш ва тадқиқ этишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

МУҲОКАМА

Иноятномаларнинг ўзига хос муҳим жиҳатларидан бири уларда Марғилон тарихининг узок ўтмишига доир маълумотлар ҳам ўз аксини топганида намоён бўлади. Масалан, “Пир Сиддик

Аннотация: Ушбу мақолада XVIII–XX аср бошларидаги Маргилон тарихининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий масалаларини ўрганишида муҳим манбалардан ҳисобланган, ер-сув ва бошқа кўчмас мулклар билан боғлиқ ҳужжатлар, яъни иноятномалар тўғрисида сўз юритилади. Ушбу иноятномаларнинг ўзига хос муҳим жиҳатларидан бири шундан иборатки, уларда Маргилоннинг узоқ ўтмишига доир тарихий маълумотлар ўз аксини топган. Мақолада аштархонийлар ҳукмдори Субҳонқулихон ва Қўқон хонлари Умархон, Муҳаммад Алихон, Шералихон, Худоёрхон ҳамда Маллахон томонидан Маргилонда истиқомат қилган Имом Ҳаким ат-Термизий авлодларига тархонлик имтиёзи берилгани ҳақидаги XVIII–XIX асрнинг иккинчи ярмига доир ҳужжатлар, нақибандия тариқатининг пиру муришиди ҳазрат Мир Абдурахим халфа авлодларига тархонлик имтиёзи берилгани ҳақидаги иноятномалар, Маргилон шаҳридаги “Узун ҳовуз”, “Хонақоҳ”, “Пир Сиддиқ”, “Подшоҳ Искандар” каби масжид-мадрасалар, хонақоҳ ва зиёратгоҳларнинг мутасаддиларига тархонлик имтиёзи берилгани ҳақидаги ҳужжатлар тўғрисида маълумотлар баён этилган. Ушбу ёрлиқлар нафақат Маргилон, балки Туркистон халқларининг ижтимоий турмушини ўрганиши ва тадқиқ этиши борасида муҳим манбалардан бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: ёрлиқ, иноятнома, фармон, имтиёз, салтанат, тархон, ўлпон, вақф, масжид, мадраса, қорихона, мазор, қози, мутавалли, саййид, эшон, тариқат, манба, ёдгорлик, қўлёзма.

Аннотация: В данной статье рассматриваются документы, связанные с землей, водой и другими объектами недвижимости, то есть благодати, которые являются важными источниками при изучении социально-экономических, культурных и образовательных вопросов истории Маргилана в XVIII–начале XIX веков. Одним из наиболее важных аспектов этих документов является то, что они содержат историческую информацию о долгой истории Маргилана. В статье рассматриваются документы второй половины XVIII–XIX веков о предоставлении льгот тархана потомкам имама Хакима ат-Термизи, которые жили в Маргилане, а также правителями аштарханидов Субханқули-хана и Кокандскими ханами Умарханом, Мухаммед Алиханом, Шерали-ханом и Худояр-ханом. Узун Хавуз в Маргилане, Ханака, Пир Сиддик, мечети, медресе, ханака и святыни имени Падишах Искандара, информация о документах о предоставлении налоговых льгот потомкам Хазрата Мир Абдурахима Халфа, пир-мурииду тариқата Накибандия.

Эти документы служат для изучения и исследования не только истории Маргилана, но и социальной жизни народов Туркестана.

Ключевые слова: ярлык, благодать, указ, привилегия, тархан, дань, вакуф, мечеть, медресе, корихона, мазар, кази, мутавалли, саид, ишан, течения, источник, памятник, рукопись.

Annotation: This article deals with documents related to land, water, and other immovable properties, i.e. inayatnamas, which are considered important sources in the study of socio-economic, cultural, and educational issues of the history of Margilan in the early 18th-20th century. One of the special aspects of these inayatnamas is that they contain historical information about the long past of Margilan. The article examines the documents of the second half of the 18th-19th centuries that the descendants of Imam Hakim al-Tirmidhi, who lived in Margilan, were given the privilege of tarkhan by the Ashtarkhanid ruler Subhanqulikhan and the Kokand khans Umarkhan, Muhammad Alikhan, Sheralikhan, Khudoyarkhan, and Mallakhan. There are some inayatnamas about which the privilege of tarkhan was given to the descendants of Hazrat Mir Abdurahim Khalfa, the leader of the Naqshbandi sect. The article contains information about the documents on the granting of privileges to officials of Uzun Pool, Khanaqah, Pir Siddiq, King Iskandar mosque-madrasas, khanaqahs, and shrines in the city of Margilan. These yarliks serve as important sources for studying and researching not only Margilan but also Turkestan peoples' social life.

Key words: yarlik, inayatnama, decree, privilege, kingdom, tarkhan, tribute, waqf, mosque, madrasah, korikhana, mazar, qadi, mutawalli, sayyid, eshan, tariqah, source, monument, manuscript.

азизлар” мазорига ўзбек хони Субҳонқулихон томонидан берилган иноятномада зиёратгоҳнинг пайдо бўлиш тарихи ҳақида ҳам айрим фикрлар баён этилган: “Абу Бакр Сиддиқ, Аллоҳ ундан рози бўлсин... ўз жонини Аллоҳнинг йўлида ниёз қилди ва Фарғона вилоятида гўрхонада ҳазрат Искандар Зулқарнайндек осуда бўлди. Замон уламулари ва бузруклари бўлмиш тарих билимдонлари бу ҳақда китоблардан таҳқиқ этиб топдилар ва бизнинг

ҳузуримизда баён этдилар” (ЎзМДА И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж.34739:9).

Яна бир жиҳати шундаки, хонлар, султонлар ва маҳаллий ҳукмдорлар имтиёзли ёрлиқлар берганларида, ўзларидан аввал ўтган ҳукмдорлар берган ёрлиқларга асосланганлар (А.Жувонмардиев, 1965:10). Иноятномаларда тархонлик ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учрайди. Фарғонада тархонликнинг мавжудлиги

масаласи тарихда тўлик ёритилмаган (А.Жувонмардиев, 1965:17).

Маълумки, тархонлик имтиёзини олган кишилар давлат хазинасига солиқлар тўлаш, турли мажбурий хизматларни бажариш, умуман, ҳар қандай тўлов мажбуриятидан озод бўлганлар. Иноятномаларда тархонликни олганларга катта имтиёзлар берилгани қайд қилинган. Бу ҳақда “Подшоҳ Искандар” мадрасасига Худоёрхон томонидан берилган ҳужжатда ҳам таъкидлаб ўтилган: “Тамоми амлокдорлар ва саркорлар ушбу ерлар хирождан тархон ва озод этилган деб билиб, бир дон дони, фулусини ҳам талаб ва тамаъ қилмасинлар. Башартики, мазкур (мадраса)нинг мавкуфот ерлари жумласидан бўлса, дахл ва эътироз билдирмасинлар. Бу ҳукмга хилоф қилмасунлар. Буни аҳд қилинган деб билиб, ундан чиқмасунлар” (ЎзМДА-19-ф. 1-рўйхат, й.ж. 34727:5).

Марғилон иноятномаларида “тархон” сўзи “мутлакулинон”, “муоф” ва “марфуул қалам” атамалари билан ҳам қўлланади. “Муоф” сўзи (арабча) аслида “озод” маъносида бўлиб, барча рента-солиқ ва бошқа феодал мажбуриятлардан озод маъносини билдиради (А.Жувонмардиев, 1965:19). XVIII асрнинг бошларида, сўнггиси эса XIX асрнинг иккинчи ярмида ёзилган Марғилонга оид ҳужжатларда “муоф” атамаси кўп учрайди. “Мутлакулинон” арабча сўз бўлиб, “абдий тизгинлаб олган”, “ҳарна истаса, қила олади”, маъносидадир. “Марфуул қалам” (арабча) эса, “солиқ дафтаридадан чиқариб юборилган” маъносидадир. Бу икки атама ҳам абдий имтиёзни ифодалайди. Шундай қилиб, “тархон”, “мутлакулинон”, “муоф” ва “марфуул қалам” атамалари маъно жиҳатидан бир-бирига ўхшаш ва яқин сўзлардир (А.Жувонмардиев, 1965:19). Баъзи ҳужжатларда “тархони мутлакулинон”, бошқа бир ҳужжатда “муоф” ва “марфуул қалам”, деб ёзилган.

Бу ҳақда Қўқон хони ҳазрат Худоёрхон томонидан 1873 йилда “Подшоҳ Искандар” мадрасасига берилган иноятномада қайд этилган: “Айни замонда ҳокимлар ва амалдорлар ва мубоширлар ва мутасаддилар ва саркорлар ва мутлак Марғинон вилоятига тааллуқ бўлган воқиф ва огоҳ бўлсинларки, қадим ул айёмдан қўхна “Подшоҳ Искандар” мадрасасининг аҳли вазойифлари хирож ва танобона, алаф¹ ва зиравордан муоф ва марфуъул

қалам этилгандирлар. Чунончи, собиқ султонлар ва хонлар томонидан берилган олий фармонлар ўзларини қўлидадир. Бинобарин, меҳрибонлик кўргуздиким, мазкур мадрасани тархон, муоф ва марфуъул қалам этдик.

Шуни ҳам айтиш керакки, бундай имтиёзни олган шахсларнинг ерларини “хос” деб атаганлар (А.Жувонмардиев, 1965:19). Бу ҳақда Худоёрхон томонидан 1873 йилда Мир Абдурахим халифанинг авлодига берилган иноятномада “Мулла Мир Муҳаммадали махзум мирзо ушбу авкофни обод қилиш ниятида ва ариқни ниҳоясига етказиш учун биз жаноби ҳумоюндан арзи ижозат талаб қилди. Вақфнома мазмунини танишиб чиққач, биз ҳам ўзимизни амирона ва хусравона марҳаматимиз билан ушбу худудларни сув билан жонлантирган мазкур Махдумга “вақфи хосса” қилиб бериш учун олий ҳукмимизга имзо чекдик”, деб ёзилган (ЎзМДА И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж. 34355:9).

Шунингдек, бундай мазмундаги иноятномаларда хонлар томонидан вақф мулкларига мутаваллини тайинлаш масаласи ҳам кўрсатиб ўтилган: “Мазкур (Мулло Охунд Бобо махдум) ҳазрат бузруквор (Халифа Мир Абдурахим)нинг хонақохи авқофига мутавалли этиб тайин қилиндиким, тамоми аҳоли иззату икром ва ҳурмату таъзимини бажо келтиришлари лозим ва буюрамизки, мазкур мутавалли авкофнинг маҳсулотларини вақф шартига биноан сарф қилсин ва унга хиёнат қилмасин” (ЎзМДА И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж. 34355:3).

Ҳаким ат-Термизий авлодига мансуб саййид Довудхўжа эшон хонадонига нисбатан Қўқон хонлари сулоласи томонидан катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатилганини Абдурахимбий (1721–1723), Бобобек (1752–1753) Эрдонабий (1753–1763), Муҳаммад Алихон (1822–1842), Шералихон (1842–1845) ва Худоёрхон томонидан берилган ёрликлар ва иноятномалардан кўриш мумкин².

Имом ат-Термизий авлодларига тархонлик имтиёзи берилгани ҳақидаги ҳужжатлар XVIII асрнинг бошларида, XIX асрнинг иккинчи ярмида берилгандир (А.Мўминов, Н.Абдулаҳатов, Я.Кавахара, 2007:41).

1. Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Аҳмадхўжага ер солиқларидан озод қилинганлиги тўғрисидаги Муҳаммад Баҳодирхон томонидан

¹ Мазкур ёрлик ва иноятномалар Марғилон шаҳри Гумбаз маҳалласида яшовчи Козимхон Жўрахонов хонадонидан сақланади.

² Мазкур ёрлик ва иноятномалар Марғилон шаҳри Гумбаз маҳалласида яшовчи Козимхон Жўрахонов хонадонидан сақланади.

берилган июятнома. Июятноманинг аввалида “Ҳазрати хон ҳукмидин Низомиддин Муҳаммад Маҳмуд Баҳодирхондир сўзум” деб бошланади. Июятноманинг айрим қисмлари ўчиб кетган. Ҳукмнома мазмунига қараганда, “Қадимул айёмдан саёдат паноҳ, нажоб дастгоҳ Аҳмадхўжага қарашли мулклар ўлфонлардан махсус ва мусаллам”, яъни озод қилингани таъкидланади. Июятноманинг ҳажми 22x16,4 см. 1 та муҳр босилган.

2. 1145/1732–1733 йилда Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Аҳмадхўжага солиқлардан озод қилинганлиги тўғрисидаги июятнома. Июятноманинг аввалида “Ҳазрати хон ҳукмидин Низомиддин Муҳаммад Муҳаммад Раҳим сўзум” деб бошланади. Июятноманинг айрим қисмлари ўчиб кетган. Июятноманинг мазмунига қараганда “Қадимул айёмдан саёдат паноҳ, нажоб дастгоҳ Аҳмадхўжага қарашли мулклар ўлфонлардан махсус ва мусаллам, яъни озод қилинганлиги таъкидланади. Июятноманинг ҳажми 22,3 x 17,5 см. 1 та муҳр босилган.

3. 11630/1749–1750 йилда Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Аҳмадхўжага солиқлардан озод қилинганлиги тўғрисидаги июятнома. Июятноманинг аввалида “Ҳазрати хон ҳукмидин Низомиддин Муҳаммад Бобобий сўзум” деб бошланади. Июятноманинг ҳажми 23,8x16,5 см.

4. 1189/1765 йилда Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Довудхўжа эшонга Эрдонабий томонидан берилган июятнома. Июятноманинг ҳажми 22,3x17,3 см. Июятноманинг аввалида “Ҳазрати хон Низомиддин Муҳаммад Эрдонабий сўзум” деб бошланади. Ушбу июятномага кўра ҳазрат эшон Довудхўжанинг масжидида 1775 йилнинг март ойидан бошлаб жума ва ҳайит намозлари ўтказилишига ижозат берилган.

5. 1259/1843–1844 йилда Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Азизонхўжа ва Абдуқодирхўжа ва Қўйчихўжага ер солиқлардан озод қилинганлиги тўғрисидаги Қўқон хони Шералихон томонидан берилган июятнома. Июятноманинг ҳажми 40x20 см. 1 муҳр босилган. Июятномага кўра, ушбу салтанат ишига тааллуқ бўлган барча амалдорлар номлари зикр қилинганларнинг мулки “таноб” ва “хирожи” ҳамда юртнинг барча ажмарғалари (илтифотлари) важхидан тархон ва мустасно деб билиб, (улардан) фулуси (бир чақа) ва бир дирҳам ва бир дон [дон] ва бир чўб сомон талаб ва тамаъ қилмасликлари керак.

6. 1261/1845 йил май-июнь ойларида Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Абдуқодирхўжа,

Қўйчихўжа, Аҳмадхўжага солиқларидан озод қилингани тўғрисидаги Қўқон хони томонидан берилган июятнома. Июятноманинг ҳажми 15,3x9 см. Орқа тарафида 1 та муҳр босилган. Июятноманинг қисқача мазмуни қуйидагича. “Айни замонда улуғ амир, султонлик ишининг соҳиб далиллари ва мубоширлар ва Марғилон вилоятининг саркорлари очиқ ва равшан билсинларки, саййидлар паноҳи Абдуқодирхўжа ва Қўйчихўжа ва Саййид Аҳмадхўжанинг қўлида қадимул айёмдан, собиқ подшоҳлардан қолғон хирож, ихрож, танобадан озод эканликлари ҳақидаги тархон ёрлиқлари бўлган ва ҳозирда ҳам бор. Биз ҳам ушбу собиқ хонлардан қолган фармонга асосан меҳрибонлик кўрсатдик ва танобона ҳамда хирождан марфуъ айладик. Мазкур ер хирожи юзасидан уларга дахл ва тажовуз қилмасликларингиз керак, ёзилганга хилоф қилманглар ва ундан бош тортманглар”. 1261 йил. (Муҳр) нишони.

7. 1282/1865 йил август-сентябрь ойларида Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Қўйчихўжа, Алихўжа ва Эшонхўжаларга таноба солиқларидан озод қилингани тўғрисидаги Қўқон хони томонидан берилган июятнома. Июятноманинг ҳажми 39x25,5 см. Орқасида 1 та муҳр босилган.

8. 1283/1866 йил сентябрь-октябрь ойларида Ҳаким ат-Термизий авлодларидан Қўйчихўжа эшон Марғилоний ва Алихўжаларга ер солиқлардан озод қилинганлиги тўғрисидаги Қўқон хони Худоёрхон ўғли Насриддинбек томонидан берилган июятнома. Июятноманинг ҳажми 26,8x14,8 см. 1 та муҳр босилган. Июятноманинг аввалида “Ҳазрати хон ҳукми жаҳондор аълодин Низомиддин саййид Муҳаммад Насриддинбек сўзимиз” деб бошланади. Июятноманинг қисқача мазмуни қуйидагича:

“Айни замонда барча вилоятларнинг ҳокимлари ва амалдор ва ақобирлари ҳамда салтанат иши билан машғул бўлганлар ва мунзабитлар ва жаҳонбонийга тааллуқ бўлганлар воқиф ва огоҳ бўлсинларки, қадимул айёмдан бу кунга қадар ота-боболаридан дуоғўйликлиги мерос бўлиб келган Қўйчихўжа эшон Марғилоний ва Алихўжалар қўлида собиқ султонлар ва хонлар томонидан берилган олий фармонлар мавжуддир. Шунга мувофиқ биз ҳам ўзимизни амиронга марҳаматимиз билан ҳукмимизга муҳримизни босиб, мазкурларни мулкидан хирож, танобона ва юртнинг бошқа барча расмий ва норасмий йиғимлардан озод қилдик. Жумодил аввал. 1283.

9. 1290/1873 йил май-июнь ойларида Ҳаким ат-Термизий авлодларига солиқларидан озод

қилинганлиги тўғрисидаги Қўқон хони Худоёрхон томонидан берилган иноятнома. Иноятноманинг ҳажми 25,4x17,4 см. Бодомсимон муҳрда “Хон Саййид Муҳаммад Худоёр” деган ёзув туширилган. Иноятноманинг қисқача мазмуни қуйидагича: “Айни замонда ҳокимлар ва амалдорлар ва мубоширлар ва саркорлар ва мутлақ дорулсалтанатга тааллуқ бўлганлар воқиф ва огоҳ бўлсинларки, қадим ул айёмдан, қабрлари нурга тўлсин, Довудхўжа эшон авлодидан бўлган Қўйчихўжа ва ... қўлида собиқ султонлар ва хонлар томонидан берилган олий фармонлар мавжуддир. Шунга мувофиқ биз ҳам ўзимизни амирона марҳаматимиз билан ҳукмимизга муҳримизни босиб, мазкурлар саёдатпаноҳларни хирож, танобона ва юртнинг бошқа барча расмий ва норасмий йиғимлардан озод қилдик”.

10. 1292/1875–1876 йилда Ҳаким ат-Термизий авлодларига ер солиқларидан озод қилинганлиги тўғрисидаги Фўлодхон томонидан берилган иноятнома. Иноятноманинг ҳажми 26.1x16.9 см. 1 муҳр босилган. Бодомсимон муҳрда “Саййид Муҳаммад Фўлод Баҳодирхон” деган ёзув туширилган (А.Мўминов, Н.Абдулаҳатов, Я.Кавахара, 2007:42). Иноятноманинг қисқача мазмуни қуйидагича:

“Айни замонда ҳокимлар ва амалдорлар ва мубоширлар ва саркорлар ва мутлақ дорулсалтанатга тааллуқ бўлганлар воқиф ва огоҳ бўлсинларки, қадимул айёмдан саёдатпаноҳ Хўжажон тўра ва Авлиёхўжа ва Азимхўжа ва Нажмиддинхўжа ва Ҳасанхўжа ва Хонтўра эшон ва Ҳожихўжа эшон ва Эшонхўжа ва Бурхонхўжалар қўлида собиқ султонлар ва хонлар томонидан берилган олий фармонлар мавжуддир. Шунга мувофиқ биз ҳам ўзимизни амирона марҳаматимиз билан ҳукмимизга муҳримизни босиб, мазкурлар саёдатпаноҳларни хирож, танобона ва юртнинг бошқа барча расмий ва норасмий йиғимлардан озод қилдик”.

Накшбандия тариқатининг пиру муршиди ҳазрат Мир Абдурахим халфа авлодларига Қўқон хонлари Умархон, Муҳаммад Алихон Шералихон Худоёрхон, Маллахон томонидан тархонлик имтиёзи берилгани ҳақидаги иноятномалар (Н.Абдулаҳатов, С.Аброров, А.Тошқулов, 2014:36) Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланиб қолинган. Шулардан бири, Қўқон хони Умархон томонидан ҳижрий 1232 йилнинг ражаб ойи (милодий 1817 йил май-июн)да берилган иноятномадир. Иноятноманинг ҳажми 43x27,5

см. Иноятноманинг юқори қисмида Умархоннинг бодомнусха муҳри туширилган бўлиб, муҳрда “Амирул муслимин Саййид Муҳаммад Умархон Ботур. 1231” деган ёзув бор. Иноятноманинг юқори қисмининг ўнг томонида ёнбош қисмига “Халифа Мир Абдурахим” деган ёзув туширилган. Иноятноманинг қисқача мазмуни қуйидагича:

“Аллоҳ меҳрибон ва кечиргувчидир.

Абулмузаффар вал Мансур Саййид Муҳаммад Умар Баҳодирхон сўзумиз

Айни замонда барча вилоятларнинг амалдор ва ақобирлари ҳамда шарафли маҳалла (кишилари) муқим тургучи райиат аҳллари, ватандошлар, тамоми хизматчилар ва мулкдорлар ва мутлақ ер соҳиблари, дорулсалтанатга тааллуқ бўлганлар воқиф ва огоҳ бўлсинларки, дуоғўйлиги, хайрихоҳлиги ва насиҳатомузлиги чеҳрасидан ошкор, тақволи ва диёнатли, Мулло Охунд Бобо Маҳдумнинг бахтли хонадони, салтанатимизда, куёш янлиғ ошкор ва ҳувайдо эди. Мазкур Охунд тугалланмаган ариқни Чўнғарадан кавлаб келтириб, жаноб қутбул актоб иршод берувчи (пири) марҳум ҳазрат эшон (Халифа Мир Абдурахим) нинг топшириғини бажо айлаб, (яъни) мазкур йиғирма тегирмон тоши ўлчовдаги оқин сувни Сўх дарёсидан келтирди. Вақфномада тасдиқланган ер ободончилик мақсадида подшоҳнинг ва ислом қозисининг муҳрлари билан зийнатланган вақфномага қарши гап сиғмайди. Бундан кейин на бир ҳокимлардан бири ва на амалдорлардан бири ва на мутасаддилардан ва на саркорлардан ва на хизматчилардан ва на аминлардан ва на оқсоқоллардан ва на фуқаролардан ва на мазкур дарёдан сув ичувчилардан ва мазкур ариқ сувидан ва нимаики унга тааллуқли бўлган бўлса, ҳеч ким мазкур ариқ юзасидан шикоят қилиб, эғалик қила олмайди. Ҳар йили (мазкур вақфномага ҳеч ким) янгилик кирита олмайди. Токи, мазкур Охунд ундан умидвор бўлмасдан, зориқмасдан тирикчилик ўтказди. Мазкур вақф қилинган ариқдан олинган маҳсулотлар эвазига умримизнинг зиёдалиги ва давлатимизнинг тараққиёти йўлида дуолар қилинсин. Мазкур Охундни ариғи муоф ва марфуъул қалам этилгани сабабидан хирож ва танобона ва бошқа ҳокимлар ҳамда амалдорлар томонидан солиқлар (олинмасин) ва (ундан) бир фулус ҳам талаб ва таъма ҳам қилинмасин. Бу айтилган сўзларга қарши бормасинлар. Мужиб итобнинг ва мустажоби сиёсатга чиқмасинким, юқоридаги айтилганларга қатъий амал қилинсин.

Ражаб оий 1232” (ЎзМДА И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж. 34355:1).

НАТИЖА

Марғилон шаҳридаги “Узун ҳовуз”, “Хонақоҳ”, “Пир Сиддик”, “Подшоҳ Искандар” номли масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар ва зиёратгоҳларнинг мутасаддиларига тархонлик имтиёзи берилгани ҳақидаги ҳужжатлар тўплами ҳам Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланиб келинмоқда. Ушбу иноятномалар орасида аштархонийлар ҳукмдори Субҳонқулихон томонидан Марғилондаги машхур зиёратгоҳ – Пир Сиддик мазорига берилган иноятнома ҳам мавжуд.

Субҳонқулихон томонидан берилган иноятноманинг ҳажми 21x37 см. Иноятноманинг олди томонида 1 та ва орқа томонида 3 та муҳр босилган. Иноятноманинг юқори қисмининг ўнг томонида ёнбош қисмига “Абдулазизхон раҳматиллоҳи алайҳ”, “Ҳазрат Пир Сиддик розияллоҳу анҳу” деган ёзувлар битилган. Иноятноманинг қисқача мазмуни куйидагича:

“Аллоҳ таолонинг адолатли ҳиммати ила Абулфатх Музаффариддин Саййид Муҳаммад Субҳонқули Баҳодирхон сўзум

Мамлакатга оро берувчи, соҳибул тадбир, зафар қарин, вузаройи кифоят намойи осаф тазйин хусусан иззат икромга лойиқ саййидлар, машойихлар, замонасининг улуғ фазилатли ислом уламолари, арбоблар ва калонтарларга...³ саловот ва саломлар бўлсин Унинг расулига, хулафойи рошиддин чаҳорёрларга, хусусан, ёри ғор, чаҳор ёр, ҳақиқат изловчилар боғининг нури, тонг юлдузидек самода нур бахшида қилгучи, ҳақиқат ойинаси, чуқур фаҳмли Абу Бакр Сиддикқа, Аллоҳ ундан рози бўлсин, ...ўз жонини Аллоҳнинг йўлида ниёз қилди ва Фарғона вилоятида гўрхонада ҳазрат Искандар Зулқарнайндек осуда бўлди. Замон уламолари ва бузруклари бўлмиш тарих билимдонлари бу ҳақда китоблардан таҳқиқ этиб топдилар ва бизнинг ҳузуримизда баён этдилар. Шундан сўнг мухлисларнинг ихлоси чандон ошиб назрлари бисёр, ниёзлари беҳисоб бўлди. Ўшал кун куббатул ислом Бухорода вақфдан йиғилган юз минг тангадан қирқ минг тангани Пири Сиддик арвоҳига сарф қилдилар. Шу куни ул зотнинг қаромати табаъи тобеин ва мужтаҳидларга очиқ-

ошкор равшан бўлди. Ҳар куни ул зотнинг муборак остоналарини ўпишга муяссар бўлиш учун дуолар қилдик. Қадимул айёмдан, Аллоҳ рози бўлсин, Пири Сиддик ҳазратларининг аждоди авлодлари шариат шиорлар, ҳақиқат осорлари, тақводор шайхлар, кутби замонлар, ғавси давронлар бўлиб келганлар. Нечанд табақа ўтган подшоҳлар ҳузурда уларнинг аждод-авлодлари мазкур подшоҳлардан санад-маснад нишонларни олганлар. Биз ҳам, жойлари жаннатда бўлсин, муҳтарам биродаримиз Абдулазизхоннинг ҳукмларидан воқиф бўлиб, яхши ниятда файзи осор сармозорга шайх тайин қилиш мақсадида ўз ҳукмимизни ёздик. Шу даврда ул зоти барокотнинг авлодлари, кутблик даражасига етишган машойих фарзандлари тинч-осудаликда ҳаёт кечириб ва Ҳазрат Зулжалол Аллоҳ таолога ибодатларини қилиб, давлатимиз барқарорлиги учун дуода бўлишларини вазифамиз деб билдик ва ҳаракат қилдик. Шунингдек, боғ ва ҳовли ва амлок ва асбоб ва тегирмон ва обжувоз ва нонвой гузарча ва файзи анвор мазор олдидаги ерлар ҳузур-ҳаловатда яшашга ҳақли бўлган шайхларнинг ихтиёрига бериб, буларнинг барчасини биз тайин қилган мазкур шайхларнинг зиммасига топширдик. Бундан кейин ҳеч ким шериклик қилишга интилишга ва шайхларнинг вазифасига аралашилшга, уларга нисбатан тазйиқ ўтказилшга ҳаққи йўқдир... ушбу айёмдан бошлаб, арбоблар ва калонтарлар ва амалдорлар солиқлар билан даҳл қилмасинлар. Айни замонда арбоблар ушбу вақфдан ҳеч қандай солиқ талаб қилмасинлар, солиқ тўлашга мажбурламасинлар ва вақфни барча солиқлардан озод деб билсинлар. Ҳар кимга бунга хилоф иш тутса, дўзах азобида дучор бўлади. Зероки, бузрукларнинг ғзаби намуна ғзабдандир” (ЎзМДА И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж. 34739:9).

“Узун ҳовуз” мадрасасига берилган иноятнома Қўқон қоғозига кўчирилган бўлиб, ҳажми 25x44 см. Иноятномада Мадалихоннинг муҳри босилган. Ёрликнинг қисқача мазмуни куйидагича.

“Абулғози Саййид Муҳаммад Али Баҳодирхон сўзимиз

Айни замонда... Хотамул анбиё сулукининг издошлари ва воқифон ва мувофиқ жумҳур авом воқиф ва огоҳ билсунларким, художўйлар ва хайрихоҳлар Раҳим Қўчакбой ва Идрисбой Кубо мавзеидаги маълум бўлган бир китъа заминни вақф қилдилар. Худуди ғарбдан қисман омма

³ Иноятноманинг ушбу қаторида ёзувлар ўчиб кетган.

ариғига туташган ва қисман Ашурбекнинг матруки ерига туташган ва қисман катта йўлга туташган ва қисман Солихбой ерига туташган. Шимол томондан қисман катта ариққа туташган ва қисман Шохназар ерига туташган ва қисман Отабек ҳамда Ортуқбойнинг ўртасидаги ерга туташган ва қисман мазкур Шохназарнинг ерига туташган ва қисман катта ариққа туташган ва қисман Ортуқбойнинг матруки ерига туташган. Жануб томондан қисман мазкур Ортуқбойнинг ерига туташган ва қисман мазкур Солихбойнинг ерига туташган.

Ингичка мавзесида жойлашган бир қитъа замин. Ғарб томондан қисман мадрасанинг вақф қилинган ерига туташган ва қисман Тағой Муроднинг ерига туташган. Шарқдан қисман Абдулкаримбойнинг матруки ерига туташган ва қисман Ҳасанбобонинг ерига туташган. Шимолдан қисман мазкур Тағой Муроднинг ерига туташган ва қисман Кулибойнинг ерига туташган.

Қақир мавзесида жойлашган бир қитъа замин. Шарқдан қисман Мулло Муҳаммадсобирнинг ерига ва қисман кичик йўлга туташган. Жанубдан батамом Юсуф тошкесарнинг мулкига туташган. Ғарбдан қисман Муҳаммадёрнинг ерига ва қисман Бобойнинг ерига туташган. Шимолдан Ғайбуллох ва Раҳматуллохнинг ўртасидаги ерга туташган.

Заркенд жойлашган бир қитъа замин ва мазкур Тўқибой мавзесида жойлашган бир қитъа замин ва Оқ ариқ мавзесида жойлашган бир қитъа замин.

Аввалги султонларнинг бағоят инояти ва ўз томонимиздан бениҳоят лутфлар билан буюрамизким, мазкур саналган вақф қилинган ерлардан хирож ва танобона ваҳҳидин талаб ва тамаъ қилмасинлар... Сана 1259” (ЎзМДА И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж. 347346:1).

Марғилон шаҳрининг Машҳад даҳасидаги “Подшоҳ Искандар” мадрасасига Қўқон хони Худоёрхон томонидан берилган иноятноманинг ҳажми 11х20 см. Иноятноманинг олди томонида хоннинг бодомнусха муҳри босилган. Муҳрда “Хон Саййид Муҳаммад Худоёр” деган ёзув туширилган. Иноятноманинг қисқача мазмуни куйидагича:

Айни замонда ҳокимлар ва амалдорлар ва мубоширлар ва мутасаддилар ва саркорлар ва мутлақ Марғинон вилоятига тааллуқ бўлган музофотдагилар вокиф ва огоҳ бўлсинларки, Янги “Подшоҳ Искандар” мадрасасининг Ўқчи, Оқтепа, Оби барик, Работи амак, Кубо, Яккатут ва бошқа мавзеларидаги мавқуфот ерларининг хирож ва танобоналари мавжуддир. Азбаройи

тархонлик учун собиқ султонлардан санади олий ва нишонларга эгадирлар. Бинобарин, меҳрибонлик кўргуздиким, собиқ дастурлар ва русумларга мувофиқ ҳар йили мазкур мадрасани мавқуфот ерларини тархон ва муоф этдик. Шу боисдан тамоми амлокдорлар ва саркорлар ушбу ерлар хирождан тархон ва озод этилган деб билиб, бир донна донни ҳам талаб ва тамаъ қилмасинлар. Буни аҳд қилинғон деб билиб, ундан чиқмасунлар. Сана. 1290 (ЎзМДА, И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж.34737:5).

“Хонақоҳ” масжидининг иноятномаси Қўқон қоғозига кўчирилган бўлиб, ҳажми 9х18 см. 1 та муҳр босилган. Иноятноманинг қисқача мазмуни куйидагича.

Айни замонда барча ҳокимлар ва мубоширлар Марғилон вилоятининг амлокдор мутасаддилари вокиф ва огоҳ бўлсинларким, Маҳаллаи Хўжагондаги “Хонақоҳ” масжидининг вақф ерлари қадимул айёмдан бу пайтгача хирожлардан тархон ва муоф этилган. Бинобарин, биз ҳам мазкур масжиднинг қадимги шарафли дастур ва таомилига мувофиқ ҳар қишлоқдаги вақф ерларини тархон ва муоф этдик. Ушбу вилоятнинг барча мубоширлари ва саркорлари билсинларки, ушбу вақфга хирож ва таноба ваҳҳидин эътироз қилмасинлар. Токи ушбу масжиддаги аҳли вазойифлар фароғатда истиқомат қилиб, бизнинг ҳаққимизга дуода машғул бўлсинлар. Мазкур қарорга хилоф иш тутмасинлар. Сана 1287. Иноятномага муҳр босган: Саййид Муҳаммад Худоёрхон (ЎзМДА И-19-ф. 1-рўйхат, й.ж. 347346:26).

ХУЛОСА

Юқорида келтирилган фикрларни умумлаштириб айтиш мумкинки, 1917 йилдаги инкилобий ўзгаришлар туфайли давлат тепасига келган коммунистик тузум даврида диний тус берилиши оқибатида Қўқон хонлари томонидан Марғилонда истиқомат қилган табаррук хонадон вакилларига берилган иноятномаларда қайд этилган шахслар фаолияти ва уларнинг аҳоли маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрнига салбий баҳо бериб келинди. Натижада бу мавзу мустақилликка қадар мутахассислар томонидан тадқиқот объекти сифатида эътибордан четда қолди. Маданий, ҳуқуқий ҳужжатларнинг табаррук хонадон вакиллари меросини ўрганишдаги ўрни ислом тарихи ва манбашунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этилмади. Ҳолбуки, Қўқон хонлиги Чор

Россияси томонидан забт этилгач, Марғилон Фарғона водийсининг шаҳарлари орасида диний марказ сифатида ажралиб турган. Бу эса ўша даврда Туркистон заминида ислом тарихини ўрганишда нақадар муҳим эканлигини англатади.

Мазмун жиҳатдан мазкур иноятномалар нафақат Марғилон, балки Туркистон халқларининг ҳаёт тарзини у ёки бу даражада акс эттирувчи фавқулудда қимматли манбалар ҳисобланади. Марғилондаги саййидлар, хўжалар ва тасаввуф тариқати намояндалари давлат бошқарувида фаол иштирок этган ва бунинг эвазига подшоҳона иноят ва хусравона илтифотдан азалдан баҳраманд бўлишиб, турли имтиёзларни қўлга киритганлар. Иноятномалар Қўқон хонлиги давридаги мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида жуда аниқ тасаввур ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу тадқиқот ишида иноятномаларнинг Марғилон тарихини ўрганишдаги аҳамияти ҳақида дастлабки фикрларни баён қилиш билан чегараландик, холос. Бундай қимматли манбалар устида чуқур илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш келажакдаги вазифадир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Н.Абдулаҳатов, Ў.Эшонбобоев. (2007). Кўхна Марғилон зиёратгоҳлари. Фарғона: “Фарғона” нашриёти.
2. Н.Абдулаҳатов, С.Аброров, А. Тошқулов. (2014). Сармозор зиёратгоҳи. Тошкент: “BAYOZ”.
3. Н.Абдулаҳатов. (2017). Мавлоно Мир Абдурахим Марғинович // Имом ал-Бухорий сабоқлари. №3. Самарқанд.
4. Н.Абдулаҳатов. (2020). Марғилон ёрлиқлари ва вақфлари муҳим манба сифатида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 2. Самарқанд.
5. Н.Абдулаҳатов. (2021). Марғилон олимларининг илмий-марифий мероси. Фарғона: “Classic” Нашриёти.
6. Н.Абдулаҳатов, М. Муртазаев. (2022). Шох Мансур зиёратгоҳи. Фарғона: “Klassic” нашриёти.
7. Ў. Р. Архиви. (б.д.). 34355-йиғма жилд.
8. Ў. Р. Архиви. (б.д.). 34727-йиғма жилд.
9. Ў. Р. Архиви. (б.д.). 347346-йиғма жилд.
10. Ў. Р. Архиви. (б.д.). 34737-йиғма жилд.
11. Ў. Р. Архиви. (б.д.). 34739-йиғма жилд.
12. Ў. Р. Архиви. (б.д.). 34747-йиғма жилд.
13. Ғ.А.Аҳмаджонов. (2003). Россия империяси Марказий Осиёда. Тошкент.: М.Ч. “Таълим манбаи жамияти”.
14. Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Яёи Кавахара. (2007). Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари. Токио.
15. Ш.Воҳидов. (2010). Қўқон хонлигида тарихнавислик. Тошкент: “Akademnashr”.
16. А.Жувонмардиев, (1965). XVI–XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Тошкент: “ФАН”.
17. Р.Н.Набиев.(1973). Из истории Кокандского ханства. Тошкент: “ФАН”.
18. А.Л.Троицкая. (1968). Каталог архива Кокандских ханов XIX века. Москва: “Наука”.

